

БӨЛІМ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

ШЫҒЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕ «ҚАЗАҚ» СӨЗІ НЕ ДЕЙДІ?

ЖАРИЯЛАНДЫ
29.04.2020СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/72565/>

Қазақ сөзінің алғашқы жазбаша нұсқасы 1894 жылы шыққан 1245 жылы құрастырылған түрік-араб сөздігінде кездеседі. Бұдан әрі «қазақ» сөзінің мағынасын түсіндіргенде В.Ф. Шахматов пен С.Юшков оның «өзбек» терминіне ұқсастығын алады. Сонымен, В. В. Юшков «Оралдың оңтүстік-шығысындағы тайпалардан және Сырдарияның төменгі ағысынан шыққан элементтерді өзбектер деп атады, Жетісуда мекен еткен тайпалардан шыққан элементтер ...» деп атады.

А.Н.Бернштам «Оңтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы мен этногенезінің мәселелері» атты еңбегінде қазақ терминіне де назар аударады. Мен Константин Багрянородныйдың «Касоговын» ауфидің ортағасырлық геогротындағы хабарламадан аламын, ол қазақ термині Х ғасырда әлі де бар деп санайды. Константин Багряноародныйдың «казогтарын» «қазақтармен» сәйкестендірудің дәрменсіздігі туралы әңгімелестік. А.Н.Бернштам Ауфи туралы ақпарат Марк Варттың еңбегінен алынды. Жоғарыда атап өткеніміздей, фин алтайшысы Рамстедт А.А.Семенов бұл мәселені сенімді және түпкілікті себеппен көтермейді, өйткені «хасан-терген» термині Қазақстан аумағында тұратын түркі тайпаларының вагондарының атауы шығыста көрінбеді.

Араб географы Ибн Батут XV-XVI ғасырлардағы қазақтармен бірдей Алтын Орда көшпенділерінің арбалары туралы айта отырып, оларды арба деп атайды: «олар арабаны а, га, ба арқылы жазған араб деп атайды. «Арбаға бір-біріне жұқа былғары белдіктермен байланған ағаш бұтақтарынан жасалған қорап сияқты нәрсе қойылған».

Егер арбаларды қоныс аударуға пайдалану туралы біз зерттеген мәліметтер жалпы Қазақстан территориясында тұратын тайпаларға қатысты болса, онда XVI ғ. авторларының тікелей қазақтарға қатысты нұсқауларын табамыз. Рузбехан былай деп жазады: «Сенімді адамдар қазақтардың үйлері арба түрінде салынып, аттармен тасымалданып, доңғалақтарға салынған» дейді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, А.Н.Бернштам, М.Б.Ахинжанов және Х.М.Әділгереевтің пікіріне қарама-қарсы X-XI ғасырларда «қазақ» деген этникалық термин болған жоқ. Біз көрсеткен барлық дереккөздерде «қазақ» сөзінің Жетісуда ғана пайда болуы мен өмір сүру мүмкіндігі туралы бір де бір сөз айтылмаған. Керісінше, осы деректерге сүйене отырып, ол Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігінде де, Орта Азияда да

болған деп айтуға болады. Яғни түркі тайпалары қай жерде өмір сүрсе де.

Бізге белгілі шығыс дереккөздерінің негізінде «қазақ» сөзінің келесі эволюциясын байқауға болады: XIII-XV ғасырлар, «қаңғыбас, босқын, жер аударылушы» мағынасында; XV ғасырдың аяғынан бастап, «өзбек» терминінен айырмашылығы, ол Барақ ұрпақтарының құрған жеке феодалдық үй-жайлардың атауы ретінде қолданылатын саяси сипат алды. XVI ғасырдың басынан бастап, кейбір көшпелі тайпалардың Мавераннахрда Шайбани хан басқарған қазіргі Қазақстанның территориясынан қоныс аударғаннан кейін, «қазақ» термині этникалық сипат ала бастады.

Сондай-ақ, «қазақ» этнонимі көшпелілер мағынасында «қаңғыбас», «еркін» деген бастапқы мағынасын бүкіл пайда болған ұлттың қосымшасы ретінде сақтап қалды, осылайша мал шаруашылығымен айналысқан және ешқандай қалалары жоқ адамдардың өмір салтын көрсетеді. Осыған орай, Сұлтан Сейд ханның 1513 жылғы кездесуінде айтқан қазақ ханы Қасымның сөздері тән: қазақтар — «дала тұрғындары», — деді ол. «Бізде сирек те, қымбат заттар да жоқ, біздің басты байлығымыз — жылқылар, ет және тері бізге тамақ және киім ретінде қызмет етеді, ал біз үшін ең жағымды нәрсе — олардың сүті және одан дайындалатын заттар.

Арынов Жумахан Мақанұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы.

КМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.